

Kiss Jenő

Nyelvatlasz-adatok és a nyelvjárási változás- vizsgálat: részelemzés

1. Bevezetés. A dialektológiában a rendszeresnek mondható szóképzleti változásvizsgálatok nem mai keletűek. Ugyanis a nyelvjárási szóképzlet változását és a belőle levonható következtetések fontosságát eleink már fölismerték. Különösen is időszerűvé ezt a kutatási területet a hagyományos paraszti kultúrának a gyorsuló visszaszorulása tette. A változásvizsgálat voltaképpen követésvizsgálat: korábbi adatok életútját követjük nyomon későbbi megfelelőik segítségével (a magyar dialektológiai változásvizsgálatokra l. Kiss 1991). A nyelvjárási változásvizsgálatokat az azon nyelvi kontaktusok (mindenekelőtt az erős köznyelvi hatás) állandó és intenzív volta teszi különösen is tanulságossá. A nyelviváltozás-elmélet szempontjából is fontos lehet az a tény, hogy a gyorsan zajló regionális nyelvi változások in statu nascendi et movendi, azaz születésük és változásuk állapotában, folyamatában vizsgálhatók, s általános következtetések levonását teszik lehetővé. Számos példát látunk erre a nemzetközi dialektológiában is (vö. például Chambers 2002 és Elspass 2005). A szóban forgó változásvizsgálatnak legtöbb hozadékot ígérő lehetőségét a nyelvatlaszok kínálják. Mert a nyelvterület kisebb-nagyobb részét vagy akár egészét átfogják (ha nem is teljes kutatópont-hálózattal). A magyar nyelvtudományban e szempontból A magyar nyelvjárások atlasza a legfontosabb kiinduló forrás és korpusz mind megbízhatósága, mind adatainak hatalmas mennyisége, mind az adatok gyűjtésének ideje (1949–1964: akkor élt még a hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma), mind pedig az adatok hozzáférhetősége miatt. 2007 és 2011 között egy kis kutatócsoport (MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport) vezetésével elvégeztük az imént említett nagyatlasz részleges követéses vizsgálatának anyaggyűjtési részét. Azaz: a nagyatlaszhoz képest korlátozott számú kutatópont-hálózattal és kevesebb, de ugyanazon kérdésekkel gyűjtöttük a vonatkozó adatokat. Így jött létre az Új magyar nyelvjárási atlasz korpusza (tehát nem az atlasz, hanem a később létrehozandó atlasz anyaga), amely persze másban is különbözik elődjétől. Egyrészt, mert az adatokat hangzó formában vettük föl, s digitálisan rögzítettük, másrészt mert olyan kérdésekkel is dolgoztunk, amelyek újak a nagyatlasz kérdéseihöz képest, harmadrészt, mert minden kutatóponton készültek szövegfölvételek is.

2. Szülőfalumban, a rábaközi Mihályiban végzett nyelvjárási vizsgálataim során a változásvizsgálat lehetőségei is adva voltak. Egyrészt Zsirai Miklós 1913-as tájszógyűjtése, sőt az ezt megelőző szórványos Nyelvőr-közlések is, mindezenekelőtt azonban a nagyatlasz, melynek mihályi adatait 1956-ban Végh József, 1960-ban és 1963-ban – az ellenőrző gyűjtések folyamán – pedig Deme László

és Balogh Lajos gyűjtötte. Az így kínálkozó lehetőségekkel élve végeztem el az ellenőrző gyűjtések idején készített mihályi szövegfelvételek elemzését 1981-ben (Kiss 1981), s megírtam egy adatokat is bőven közlő összegzést (Kiss 1990). 2006-ban pedig – az Új magyar nyelvjárási atlasz próbagyűjtéseként – korábbi kisebb vizsgálatok után a mihályi adatok nyomába eredtem, azt törekedvén megállapítani, hogy a nagyatlasz adatai milyen formában élnek, ha élnek egyáltalán. Az adatokat magam jegyeztem föl, akkor még nem diktafonnal dolgoztam (erre a későbbi, a közös újatlaszos kérdőívvel történő gyűjtés idején kerítettem sort). Kilenc adatközlővel dolgoztam (5 nővel és 4 férfival: 70 év fölötti 2 volt, 50 és 70 közötti 5, 30 és 50 közötti pedig 2). Ennek a gyűjtésnek az anyagát egy korábbi tanulmányban már elemeztem abból a szempontból, hogy mely nagyatlaszos adatokat nem ismertek és nem használtak adatközlőim 2006-ban, illetőleg hogy az imént említett korosztályok szerint milyen különbségek mutatkoztak (Kiss 2007: 466–468).

A nagyatlasz kiválasztott adatainak és próbagyűjtésem vonatkozó adatainak az alapján végzek rövid elemzést. Az anyaggyűjtés során hangsúlyt helyeztem arra, hogy ne csupán szokásos adatközlőként, hanem informátorként is bevonjam adatközlőimet a gyűjtés izgalmas, olykor szó szerint vibráló világába. Ezért tudakoltam makacs következetességgel tőlük, mire emlékeznek a régiek nyelvhasználatából, mit nem használnak már, amit az idősebbektől még hallottak, mit nem használnak az unokákkal beszélve, amit egymás között még használni szoktak, s hogy szerintük általában hogyan mondják ezt vagy azt a mai mihályiak egymás között. A nagyatlasz ellenőrző gyűjtése idején 1964-ben készültek magnetofon-felvételek Mihályiban is, s az akkor elhangzottak elemzése jól mutatja, hogy egyes adatközlők már akkor mennyire el tudtak térni a nyelvjárási normától (Kiss 1981: 13–14).

3. Az elemző rész. A szóban forgó nyelvjárásban az –N határozórag (*házon, szépen*) realizációi a nagyatlasz tanúsága szerint az esetek többségében rövid vagy félhosszú *n*-nel hangzottak (a kérdőívbeli címszavak szerint lásd a megjelölt térképlapokon: okosan 707, itthon 737, idén 741, gyorsan 742, nélkül 766 (Mihályiban: *nékünn*), héten 1024, szekéren 1042, széken 1103). Mindössze két esetben jelenik meg a hosszú *nn*-es realizáció (*idénn, gyorsann*). Ez azért szűrt nekem szemet, mert a magam tapasztalata alapján az utóbbit tudtam a nyelvjárásra jellemző megoldásnak. (Egy idevágó tudománytörténeti adalék: Deme László említette, hogy a mihályi születésű Zsirai Miklós nyelvhasználatának egyik általa érzékelt sajátossága az –N módhatározórag gyakori hosszú ejtése volt.) Mi a magyarázat? Egyrészt az, hogy a szóban forgó toldalékolt szavak –*n* határozóragja követő s mássalhangzóval kezdődő szó előtt akkor is röviden ejtődik, ha a hosszú *nn*-s realizáció volt a normatív a nyelvjárásban, vö.: *ithon vót*, de: *ithonn évött*; *gyorsan futott*, de: *gyere, gyorsann!*; *okossan kisfiam*, de: *csinád okossann!* Tehát lehetséges, hogy ilyen és amolyan mondatfonetikai helyzetben is elhangozhattak ezek a szavak, s annak megfelelően jegyezte le

őket a gyűjtő. A félhosszú *n*-ek följegyzése viszont jól mutatja, hogy a köznyelvtől való eltérés hallható volt a gyűjtő számára az adatközlőknek szokatlan, tehát a köznyelvies, a rövid *n*-es kiejtés irányába késztető helyzetben is. A nyelvjárási *hun, mindēhun, sēhun* és *valahun* (a köznyelvi *hol, mindenhol, sehol, valahol* mihályi megfelelői) szóvégi *-n*-je határozórag. Igen ám, de ezt a laikus már nem érzékeli, ezért nem hosszú *nn*-nel ejtik. Pontos tehát a nagyatlaszos lejegyzés: *sēhun, sēhol* (749. térképlap), az utóbbi azonban az 1950-es években kirívó neologizmus volt.

A köznyelvi *zsindely* mindmáig nem tudott gyökeret verni a mihályi nyelvhasználatban. A nagyatlasz 1956-ben följegyzett diftongusos *sindüö* (202. térképlap) annyiban változott, hogy monoftongusos ejtése is előfordul (*sindő*). 1960-ból van egy *sindölér* 'zsindelyért', 1980-ból pedig egy *sindőjjér* adat (Kiss 1981: 10). De miért maradt hatástalan a köznyelvi szó? Azért, mert a *zsindely*-nek van egy másik, 'tetőcserép' jelentésben is használatos köznyelvi vetélytársa a nyelvjárásban, a *cserép*. Ezt is használják – a *sindő* mellett. A *sindő* állhatatossága másfelől azzal magyarázható, hogy a köznyelvi *zsindely*-jel nem állt memoriális kapcsolatban a nyelvjárási beszélők körében, s mivel összetartozásukat nem érzékelték, a köznyelvi alak nem befolyásolhatta nyelvjárási párja életét – annál kevésbé, mert köznyelvi szónak ott van a *cserép*. Figyelemre méltó az is, hogy a köznyelvi *véndely* nyelvjárási megfelelője, a *vindő* ugyanazt a nyelvi utat járja, mint a *sindő*. Megmaradásának elsődleges oka azonban az, hogy ezt az eszközt egyre kevésbé használják, s nincs olyan köznyelvi szó, amely kiszoríthatná (legföljebb a *zsirosbödön* jöhetne szóba, de mert alig van már disznóvágás – ott: *disznóölés* –, ritkán kerülnek szóba ezek a szavak). A *Dezső*-nek a *Dezsöl* névváltozata – mivel nincs *Dezsely* névváltozat a magyarban tudomásom szerint – az említett lexémák (vö. *sindő* : *sindöl*, *vindő* : *vindöl*, *Káro* : *Károl* 'Károly') analogikus hatásának az eredménye. Hangtörténetileg a *sindő* és a *vindő* megfelelője a köznyelvi *Gergő* keresztnév: *Gergely* → *Gergel* → (az *-l* vokalizálódásával) *Gergeü* → *Gergő*. S e tulajdonnévnek a melléknévi származéka a Mihályiban ma is használatos *gergölös* (idő), amely a télutó és tavaszelő ütközetének március 12-én (Gergely napján) gyakori kellemetlen következményét, a kiszámíthatatlan, szeles, esős, havas, hideg, kellemetlen időjárást jelöli. Vö. ehhez a következő szólásokat: *Gergely rázza a szakállát; Mérges, mint a Gergely-napi idő; Mátyás, Gergely, két rossz ember* (Fercsik–Raátz 2009: 107–108).

A *reggel* adatai is jól mutatják a változást. A nagyatlasz két *l*-kieséses változatot (*rëggëe, rëggé*) közöl a *rëggel* mellett (1064. térképlap). A 2006-os adatok szerint a *rëggé*-t már legföljebb a legidősebbek használják, tehát erősen archaikus. Említettek egy kihaltnak tekinthető, már csak emlékezeti szóként élő változatot is, ez pedig a *rëggédënn*. Ezt régebben hallották csak az akkori öregektől. A szóban forgó változatot örzi egy szólás is: *rá* (vagy: *oda*) *së csészik, min süket a jó rëggére*.

Hasonló eset a *nyelv* mihályi változataié is. A nagyatlasz két változatot hoz:

nyévé és *nyelvé* (1147. térképlap). A 2006-os adatok a *nyelvé* normatív voltát mutatják, de emlékezeti változatként felszínre került az elsőül közölt adat is. Mégpedig egy állandó szókapcsolatból, azaz olyan nyelvi kövületből, amely régies nyelvjárási alakok megmaradását biztosíthatja ideig-óráig (ameddig tudniillik az állandó szókapcsolat él). Ez a szókapcsolat a *tút ki a nyévedet* (= told ki a nyelvedet), amelyet gyakran mondtak nagyszülők, szülők unokáiknak, gyerekeknek (a megfázásos eredetű gyakori köhögések miatt), s ennek emléke a szókapcsolattal együtt megmaradt az unokák emlékezetében. Hasonló az *asztal* nyelvjárási *asztó* változata (nagyatlasz 1071-es térképlap), amely mára már az emlékezeti tájszavak kategóriájába tartozik. Ezen a szinten való továbbélését egyelőre az *asztófiagyalázó* (= *asztalfiagyalázó*) 'rossz evő' összetétel segíti. Egyedül maradt viszont a (te) *hívsz* korábbi, a nagyatlaszban is már a *hísz* mellékalakjaként jegyzett, tehát emlékezeti szóalaknak tekintendő *hivol* (821. térképlap).

A köznyelvi *kiált* Mihályiban az 1950-es években, így a nagyatlaszos adat szerint is *kátt* volt. Ez a szóalak ma is él, de visszaszorulóban van. Köznyelvi hatásra közbülső változat alakult ki, a *kiátt*, de a fiatalok nyelvhasználatában jelen van már a *kiált* is. A *kátt* gyakorító képzős származéka a *kátöz* (rövid *t*-vel), amely ma is általános használatú.

A *völgy* főnév fő jelentése a 'hegyek, magaslatok közötti, alacsonyabban fekvő terület'. Van azonban '(a testen) jelentkező kelés magva', illetőleg 'az a kéve (a kepében), amelyik a szélső kévét befogja' (ez utóbbira l. Új magyar tájszótár 5: 771 *völgykéve* a. és Mihályi tájszótár 72). A nagyatlasz a *völgy* mihályi változataiként a *vüögy* és neologizmusként a *völgy* alakot közli (947. térképlap). 2006-ban a magaslatok közötti alacsonyabban fekvő terület kizárólagos jelölője a *völgy* lexéma volt, a főntebb közölt két másik jelentés hordozója pedig a *vögy*. Így volt ez évtizedekkel korábban is emlékezetem szerint is. Szóhasadás történt, jelentésselkülönüléssel. Amiként – maradvány a mihályi nyelvjárásnál – a *jászol* : *jászu* és a *villa* : *vëlla* esetében is történt: a *jászol* a bölcsőszerű alkotmányt jelöli a kis Jézust jelképező bábuval, változata pedig az istállók vályúszerű etetőjét, a *villa* az evőeszközt, a *vëlla* pedig a két- vagy több ágú mezőgazdasági szerszámot. Természetes azonban, hogy köznyelvi hatásra ez a korábbi világos alak és jelentésbeli elkülönülés meggyengült, nem utolsósorban azért, mert az istálló (etető)jászolt falun is egyre kevesebben ismerik testközélebről, s a mezőgazdasági eszköz jelölésére is a köznyelvi alakot használják. Érdemes volna megvizsgálni, hogy a hasonló nyelvjárási szóhasadások hogyan és mennyiben éltek túl a köznyelvi hatást, ha egyáltalán túléltek (mihályi példákra l. Kiss 1990: 88).

A köznyelvi (én) *segítek* mihályi nagyatlaszos megfelelői a *segílek* és a *segítették* (848. térképlap). Az előbbi a régi magyar *segél* ige nyelvjárási í-ző alakja (*segíl*), ma is él az idősebbek nyelvhasználatában, de visszaszoruló forma. A *segítették* a rábaközi nyelvjárási normának felel meg, itt ugyanis az *-ít* igeképző – *ítt* többnyire ma is. A köznyelvi (ti) *segítetek* (849. térképlap) igének a nagyat-

laszban három mihályi változata is szerepel: a *segíték*, amely a nyelvjárási *segíl* + a többes szám 2. személyű igerag – *l* kieséses – együttese, de a szótagzáró *l* kiesésével. A *segítették* a nyelvjárási *segítt* ige szabályos toldalékolásával jött létre. A *segítették* itt szerepeltetése (ti. hogy ’ti segítetek’) viszont tévedés (föltehetőleg elírás), ugyanis ez egyes szám első személyű alak (1. főntebb). Bizonyára megütötte volna a fülemet, ha ezt a szóalakot többes szám 2. személyű szerep-körben bármikor is hallottam volna otthon. De nem hallottam.

A *szú* a nagyatlasz tanúsága szerint is *szul* volt Mihályiban az 1950-es években (974. térképlap), magam is így emlékszem (a TESz. ezt az alakváltozatot nem közli: 3: 800 *szú* a.). A többes számú *szulok* és a *szulos* melléknév és a *szullikas* (= *szú* + *lyukas*) összetétel is ebbe a sorba tartozik. 2006-os gyűjtésem során adatközlőim válaszaiból az derült ki, hogy három változat is hallható: leginkább a *szu*, amely *l*-nélküliségével a köznyelvi *szú* hatását mutatja, az egész régió szabályát követve azonban szóvégen rövid *u* van. A *szul* is megvan, de többé-kevésbé régiesnek érzik. Neologizmusként jelen van már a *szú* változat is.

A köznyelvi *szíve*, *szívük* mihályi megfelelőiként a nagyatlasz a *szívö*, *szívök* alakváltozatokat hozza (1138. és 1139. térképlap). A 2006-os gyűjtés alapján az általánosan használt forma a *szivë*, a *szivék* ritkán fordul elő az idősök nyelvhasználatában. A nagyatlaszos adatok tehát visszaszorultak, legfőljebb elvéve lehet hallani őket a legidősebbektől. A *szívessenn* (=szívesen) őrzi legjobban a korábbi labiális tőváltozatot, de ez is erősen visszaszorulóban van, helyt adva a *szívessen(n)* formának.

A köznyelvi *tej*-nek a nagyatlasz adatai szerint 1956-ban *téj* volt a normatív, a *tej* pedig neológ mellékalakja (1079. térképlap). Emlékeim szerint is a *téj* volt az idősebbek körében általános használatú, s nekem gyerekként ez azért lehetett furcsa, mert családonkban csak nagyanyámtól hallottam. Érzékelhettem, hogy családonként olykor nagy különbségek voltak a nyelvhasználat nyelvjárásiassága tekintetében. Szomszédunk például nyelvjárási szempontból határozottan hagyományörző volt, s ezt egy vele 1978-ban készült hangfelvétel is igazolja, mert abban a *téjjë* őrződött meg úgy, hogy 1980-ban a *tejë* alak (Kiss 1981: 12) volt általános használatú (ma, 2015-ben is így van).

4. A szókészlet változásvizsgálatában az apró részletek szemügyre vétele megkerülhetetlen. Ugyanis a részletek vizsgálatával válik lehetővé, hogy fölfedjük a – mi esetünkben a vizsgált nyelvjárásban érvényesült vagy érvényesülő – kisebb-nagyobb rendszerösszefüggéseket, s a változásokat indukáló körülményeket. Ily módon az ilyenféle adalékos elemzések azoknak a munkálatoknak az építőkövei, amelyeknek a célja általános törvényszerűségek megállapítása a nyelvi változások természetéről, okairól, módjáról. A nyelvi változások vizsgálatában a talán legizgalmasabb terület a változások megindulása forrásvidékének a földerítése. Tudvalévő, hogy a nyelvi változások az egyéni nyelvhasználatból, hajszalereken indulnak, s olykor búvópatakként hol felbukkannak, hol eltűnnek, hogy aztán közülük egyesek hódító útjukat bejárják, a többi pedig vagy megre-

kedjen, periférián maradjon, vagy az észrevétlenségből visszahulljon a ninste-lenség világába. Tanulságos mind a terjedésnek, mind a visszaszorulásnak a nyelvi rendszerben és a közösség életében való lefolyását figyelemmel kísér-nünk. S erre a nyelvjárások minden más nyelvváltozatnál több lehetőséget kínál-nak.

A jelen vizsgálat alapján a következő általános jellegű megállapítások tehe-tők: 1) Az eredeti nyelvjárási és a mellettük megjelenő köznyelvi vagy köznyel-vies szóalakok együttélése a szóhasadásos párok létrejöttére kínál lehetőséget: az eltérő alakok tálcán kínálják ugyanis a funkcióelkülönülés kialakulásának a lehe-tőségét. Éspedig többnyire úgy, hogy a nyelvjárási alak a régebbi, hagyományos, a köznyelvi pedig az újabb, modern eszköz, tevékenységi forma kifejezésére foglalódik le (a *villa* az emberi evőeszközt, a nyelvjárási *vëlla* a mezőgazdasági munkaeszközt jelöli). Abban az esetben, ha a nyelvjárási szóval/szóalakkal jelölt tárgy, fogalom visszaszorul, visszaszorul az azt jelölő szó is: a nyelvjárási *tëpik* a kézműves, a *szönyeg* az ipari előállítású lakástextíliát jelölte, de mert már évti-zedek óta csak az utóbb elérhető, lassan, de biztosan az emlékezeti szavak kate-góriájába szorul vissza, majd bizonyára végleg el is tűnik a *tëpik* (< német *Teppich*). Ez az egész jelenségkör alapos vizsgálatra volna méltó! – 2) A tájsza-vak visszaszorulásának következtében megnőtt az „emlékezeti nyelvjárási sza-vak”-nak a száma. Azoké a nyelvjárási szavaké, amelyeket már spontán beszéd-ben nem használnak, de amelyek még előhívhatók. A nyelvjárási szógyűjtések, így a követéses vizsgálatok esetében ajánlatos tehát tudakolni az adatközlőktől, emlékeznek-e még erre vagy arra a szóra, szóalakra, s ha igen, mit jelentettek, s kiktől hallották (nagyszülőktől, szomszéd nénitől stb.). Egy-egy szó nem akkor tűnik el véglegesen, amikor nem használják, hanem akkor, amikor az emlékezet-ből is kihull. Ha ugyanis az emlékezetben megvan, akkor a körülmények a tetsz-halál állapotából éltre kelthetik a szót, ha azonban az emlékezetben sincs meg, akkor már ténylegesen kihalt. Hasonlóképpen: ha valamely eszköz kiesik a használatból, előbb-utóbb az azt jelölő szó is visszaszorul, s az emlékezetivé válás stádiuma után végleg el is tűnhet. Ha azonban az adott eszközt modernebb kivitelben újra használni kezdik, akkor a szó is újraéledhet. – 3) A visszaszoruló nyelvjárási szavak, szóalakok egy részét az állandó szókapcsolatok (szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szö szerkezetek) sokáig őrzik. Egy példa: a főntebb elemzett szóalakok közül a *nyelvedet* régi nyelvjárási *nyévedet* változata így maradt meg. Ha tehát elkészül egy-egy nyelvjárási közösség frazeologizmu-sainak a leírása, érdemes ebből a szempontból is áttanulmányozni az archaikus nyelvjárási szavakat. – 4) A nyelvjárási szóalaknak a köznyelvitől való nagyobb fokú eltérése a köznyelvi megfelelővel való kapcsolat megszakadását, azaz a memoriális kapcsolat megszűnését hozhatja magával. Ha pedig ez bekövetkezik, akkor a nyelvjárási szóalak kikerül a köznyelvi szó hatása alól és „védettséget élvez” (l. főntebb a *sindő* és *vindő* esetét). – Nyelvszociológiai tapasztalat: a nyelvjárásiasabb nyelvhasználatú családok tagjai körében őrződnek meg legto-

vább az archaikus formák (l. a *tej* „szócikké”-ben; l. még Bokor 1995 passim).

Irodalom

- Bokor József 1995. Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203. szám.
- Chambers, J. K. 2002. Dynamics of dialect convergence. *Journal of Sociolinguistics* 6/1: 117–130.
- Elspass, Stefan 2005. Zum Wandel im Gebrauch regionalsprachlicher Lexik. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2005/1: 1–51.
- Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 2009. Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1981. Nyelvjárási tanulmányok. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159. szám.
- Kiss Jenő 1990. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 190. szám.
- Kiss Jenő 1991. Változásvizsgálat a magyar dialektológiában. In: Kiss Jenő és Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 371–381.
- Kiss Jenő 2007. A nyelvjárási szókészlet ismeretének változásáról. In: Benő Attila, Fazakas Emese, Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok 1. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Kolozsvár, A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. 465–470.